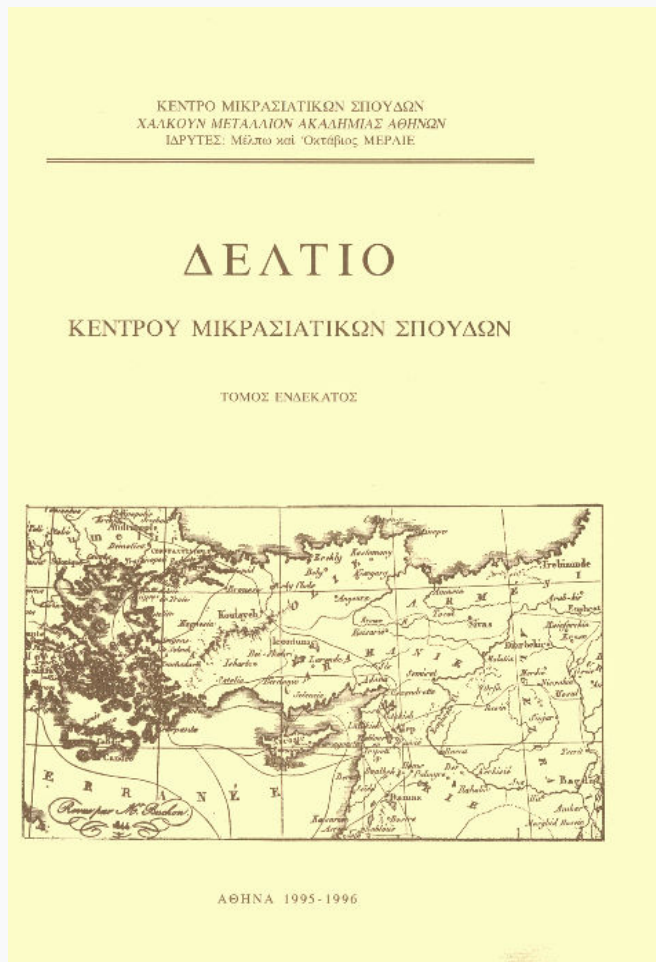

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 11 (1995)

Charles de Scherzer, Σμύρνη. Γεωγραφική, οικονομική και πολιτιστική θεώρηση. Μετάφραση-Εισαγωγή-Σχόλια Ξένη Μπαλωτή. Φιλολογική επιμέλεια Θεοδόσης Πυλαρινός

Οδυσσέας Λαμψίδης

doi: [10.12681/deltiokms.62](https://doi.org/10.12681/deltiokms.62)

Copyright © 2015, Οδυσσέας Λαμψίδης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Λαμψίδης Ο. (1995). Charles de Scherzer, Σμύρνη. Γεωγραφική, οικονομική και πολιτιστική θεώρηση. Μετάφραση-Εισαγωγή-Σχόλια Ξένη Μπαλωτή. Φιλολογική επιμέλεια Θεοδόσης Πυλαρινός. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 11, 393-402. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.62>

μώδη και κατ'ἐπέκταση τὴ νεότερη ἑλληνικὴ γλῶσσα, τότε γίνεται φανερό ὅτι τὸ ἔργο τοῦ Φώτη Ἀποστολόπουλου, εἴκοσι καὶ περισσότερα χρόνια μετὰ τὴν ἀρχικὴ του σύλληψη, τοποθετεῖται στὴν αἰχμὴ τῆς σημερινῆς ἔρευνας.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ Γ. ΑΓΓΕΛΙΔΗ

Charles de Scherzer, *Σμύρνη. Γεωγραφικὴ, οἰκονομικὴ καὶ πολιτιστικὴ θεώρηση*. Μετάφραση - Εἰσαγωγή - Σχόλια Ξένη Μπαλωτή. Φιλολογικὴ ἐπιμέλεια Θεοδόσης Πυλαρινός, Δύο τόμοι: Μέρος Α', Μέρος Β', Ἀθήνα Νεοελληνικὴ Ἱστορικὴ Βιβλιοθήκη, Ἱστορητῆς 1995, σσ. 364 (Α' Μέρος), 252 (Β' Μέρος)

Σπάνια, ὅσο εἶναι δυνατόν νὰ ξέρω καὶ νὰ θυμηθῶ, εἶναι βιβλία μὲ περιεχόμενο ταξιδιωτικὸ-περιηγητικὸ (ἂν καὶ τὸ βιβλίον τοῦ Scherzer δὲν ἀνήκει ἐπακριβῶς στὸ εἶδος αὐτὸ) νὰ ἔχουν τύχει μιᾶς τέτοιας λαμπρῆς ἐμφανίσεως. Εὐρηματικὴ εἶναι ἡ σύνθεση τῶν εἰκόνων σὲ συνδυασμὸ μὲ χάρτη τῆς περιοχῆς Μικρᾶς Ἀσίας-Σμύρνης στὰ ἐξώφυλλα τοῦ Α' καὶ τοῦ Β' Μέρους. Καὶ αὐτὸ εἶναι μόνον ἓνα δείγμα τῆς πλούσιας εἰκονογραφίσεως πού περιέχεται στὴ δίτομη αὐτὴ ἔκδοση: 87 εἰκόνες στὸ Α' καὶ 58 στὸ Β' Μέρος. Τὸ πλούσιον αὐτὸ φωτογραφικὸ ὕλικον προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀρχεῖον τοῦ Θ. Πυλαρινοῦ, πού εἶχε τὴ φιλολογικὴ ἐπιμέλεια τῆς ἐκδόσεως, καὶ τοῦ Ἀγγελοῦ Δαργέντα. Τὸ μεγαλύτερον μέρος ἀποτελοῦν ταχυδρομικὰ δελτάρια, στὰ ὁποῖα ὑπῆρχε τυπωμένος ἐπεξηγηματικὸς (τουριστικὸς) τίτλος. Ἐνα μικρὸ μέρος προέρχεται ἀπὸ γκαρβοῦρες πού δημοσιεύθηκαν εἴτε σὲ βιβλία εἴτε σὲ περιοδικά. Τέλος ὑπάρχουν καὶ ἀπεικονίσεις ἀπὸ ἔγγραφα ἰδιωτικὰ, ἑταιρειῶν ἐμπορικῶν καὶ ἄλλων, ἐνῶ στὸ Β' Μέρος, στὸ Παράρτημα γιὰ τὴ Λέσβο, ἀπεικονίζονται καὶ δημοσιεύονται δύο ἐπίσημα ἔγγραφα τῆς τοπικῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς.

Τὸ δίτομον αὐτὸ ἔργο περιλαμβάνει στὸ Α' Μέρος 17 κεφάλαια (I. Γεωγραφικὴ περιγραφή τῆς περιοχῆς· II. Γεωργία· III. Δημόσια υγιεινὴ· IV. Πολιτικὴ καὶ δικαστικὴ διοίκηση· V. Οικονομικά· VI. Πληθυσμὸς· VII. Κοινωνικὴ πρόνοια· VIII. Παιδεία· IX. Επικοινωνίες· X. Ἱστορία τοῦ ἐμπορίου· XI. Νομίσματα· XII. Τράπεζες· XIII. Μέτρα καὶ σταθμά· XIV. Τελωνεῖα· XV. Προθεσμίες ἐξόφλησης ἐμπορικῆς πίστης· XVI. Ασφάλειες· XVII. Προϊόντα τοῦ φυτικοῦ βασιλείου)· στὸ Β' Μέρος ἑπτὰ ἀκόμη κεφάλαια, πού ἀναφέρονται καὶ αὐτὰ στὴ Σμύρνη καὶ στὴν περιοχὴ τῆς (I. Προϊόντα τοῦ ζωικοῦ βασιλείου· II. Τα ορυκτά· III. Τα βιομηχανικὰ προϊόντα· IV. Εἰσαγωγές· V. Το γενικὸ ἐμπόριον· VI. Ναυτιλιακὴ κίνηση· VII. Τιμὴ ναύλου) καὶ δύο Παραρτήματα (I. Μελέτη γιὰ τὴς πλημμύρες τοῦ πο-

ταμού Έρμου (Γκεντίτζ) Π. Η νήσος Μυτιλήνη). Ἀκόμα περιλαμβάνονται μία εισαγωγή τῆς Ξ. Μπαλωτῆ στο Α΄ και Β΄ Μέρος (τὸ ἴδιο κείμενο και στοὺς δύο τόμους) καθὼς και σχόλια και σημειώσεις ἀπὸ τὴν ἴδια, ἢ ὅποια ἐπιμελήθηκε και τὴ μετάφραση. Φαντάζομαι ὅτι και τὸ Ὑπόμνημα εἰκόνων και στοὺς δύο τόμους θὰ εἶναι χειρὸς Ξ. Μπαλωτῆ, ἐκτὸς ἐὰν ὁ Θ. Πυλαρινός, πού ἔδωσε τὸ φωτογραφικὸ ὕλικό, ἔγραψε και τὸ ὑπόμνημα αὐτό. Στὸ τέλος κάθε τόμου ὑπάρχουν Πίνακας (κυρίων) ὀνομάτων, Πίνακας πραγμάτων και ὄρων και Πίνακας ξένων ὀνομάτων και πραγμάτων (μέσα στὸν τελευταῖο περιλαμβάνονται και οἱ τουρκικὲς λέξεις πού μνημονεύονται στο κείμενο). [Θὰ βοηθοῦσε τὸν ἐρευνητὴ ἂν ἦταν ἐνιαῖος και γιὰ τοὺς δύο τόμους ὁ Πίνακας ξένων ὀνομάτων και πραγμάτων, ἰδιαιτέρως τῶν τουρκικῶν λέξεων και ὄρων].

Τὸ κείμενο τοῦ Scherzer ἀνήκει στὰ βιβλία πού ἔγραψαν δυτικοευρωπαῖοι ταξιδιωτὲς και περιηγητὲς, ἰδίως ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰ. και ὕστερα, γιὰ τὴ Μικρὰ Ἀσία, γιὰ τὸ ὀθωμανικὸ και τουρκικὸ κράτος μὲ ὄχι πάντοτε μόνο πληροφοριακὸ σκοπὸ, ἀλλὰ μερικὲς φορὲς μὲ στόχο πολιτικὸ, κεκαλυμμένο ἢ και δυσδιάκριτο. Τὰ βιβλία αὐτὰ ἀπαντοῦσαν στο ἐπιμένο ἐρώτημα: Τί μπορούσαν στὴν περιοχὴ αὐτὴ τῆς Μικρῆς Ἀσίας νὰ συναντήσουν τὰ δυτικοευρωπαϊκὰ κράτη; Πῶς μπορούσαν νὰ ὠφεληθοῦν ἀπὸ τὶς πολιτικὲς, οικονομικὲς, ἐμπορικὲς συναλλαγὲς και σχέσεις μὲ τὸ ὀθωμανικὸ τουρκικὸ κράτος; Ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας στὸν Πρόλογο γράφει και καθορίζει ἐπακριβῶς τὸ σκοπὸ τοῦ βιβλίου του (Μέρος Α΄, σσ. 37-38): «Με τὴ συμβολὴ μερικῶν ἀριστῶν προσώπων, ενημερωμένων στα θέματα τῆς Σμύρνης, προσπάθησα νὰ παρουσιάσω τὴ γεωγραφικὴ, οικονομικὴ και πολιτιστικὴ κατάσταση τῆς Μικρῆς Ἀσίας και νὰ καταστήσω εμφανὲς τὸ εὐνοϊκὸ μέλλον πού περιμένει τὴ δεύτερη μεγάλὴ πόλη τῆς ὀθωμανικῆς αυτοκρατορίας, ἀρκεῖ λίγο νὰ πληροφορηθοῦν οἱ υπεύθυνοι πῶς θα ἀξιοποιηθοῦν τοὺς ἀφθονοὺς πόρους τῆς και θα ἀντλήσουν πείρα ἀπὸ τὰ ζωτικὰ στοιχεῖα πού ὑπάρχουν στὴν ευρωπαϊκὴ ἐπιστῆμη, στὸν πολιτισμὸ τῆς και στὶς πρωτοβουλίες τῆς». Δὲν εἶναι λοιπὸν βιβλίον τουριστικὸ περιηγητικὸ.

Ὁ Scherzer ἐξαιτίας τῶν ἐνδιαφερόντων του (βλ. Εἰσαγωγή, Α΄ Μέρος, σσ. 22-23, και ἰδιαιτέρως τοὺς τίτλους τῶν δημοσιευμάτων του) μὲ ἐφόδια τὶς γνώσεις του (ὀ.π., σσ. 22-24 και Β΄ Μέρος, σσ. 21-23, ὅπου σχηματικὰ παρουσιάζονται ἡ βιογραφία και τὰ ἔργα του) και χάρις στὴ θέση πού κατέχει στὴ Σμύρνη —πρόξενος τῆς Αὐστροουγγαρίας τὸ 1872— εἶχε ὅλες τὶς δυνατότητες νὰ συλλέξει τὸ ἀπαραίτητο ἔγκυρο ὕλικό γιὰ νὰ συνθέσει τὸ βιβλίον αὐτό, δηλαδή νὰ περισυλλέξει στοιχεῖα και στατιστικὲς πού τὸ ἐπίσημο ὀθωμανικὸ κράτος χορηγοῦσε, ἀλλὰ και πού ἰδιωτὲς ξένοι μὲ πολυποίκιλα ἐνδιαφέροντα συνέλεξαν και κατέγραψαν. Τὸ ἔργο αὐτὸ ὁ Scherzer τὸ ὑλοποίησε μὲ ἀρκετὰ μεγάλὴ ἐπιτυχία.

Ἔτσι τὸ κείμενο τοῦ Scherzer ἦταν ἕνας ὁδηγὸς γιὰ τὴν Αὐστροουγγαρία και γενικότερα γιὰ τὴ Δυτικὴ Εὐρώπη, κατατοπιστικὸς, πλήρως ἐνημε-

ρωμένους και έγκυρος. Ύπεδείκνυε στους ενδιαφερομένους —ιδιαίτερα της Δυτικής Ευρώπης— για τή Μικρά Άσία και τὸ ὀθωμανικὸ κράτος, στίς ἐνδεχόμενες ἔμπορικές, βιομηχανικές και γενικότερα οικονομικές ἀναζητήσεις τους και σχέσεις τους ειδικότερα στήν περιοχή τῆς Σμύρνης (και στήν κοιλάδα τοῦ ποταμοῦ Ἐρμού) ὅπως και στή νῆσο Λέσβο, σέ τί ἔπρεπε νά συγκεντρώσουν τήν προσοχή τους, μέ τί νά ἀπασχοληθοῦν, πάντοτε πρὸς ὄφελός τους και πρὸς κερδοφορία τους.

Ὁ ἀναγνώστης λοιπὸν τῆς ἑλληνικῆς μεταφράσεως δὲν πρέπει νά προσδοκᾷ ὅτι στὸ βιβλίο αὐτὸ θά βρεῖ πληροφορίες πού θά ἀναφέρονται σέ μεγάλο βαθμὸ και ἐκτεταμένα, ἀν ὄχι ἀποκλειστικά, στὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖο. Καί ὅμως, ὡς γνωστὸν, οἱ Ἕλληνες εἶχαν στὰ χέρια τους και καθύψθιναν μεγάλο τμῆμα τῆς οικονομικῆς και ἔμπορικῆς ζωῆς τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους και κατὰ συνέπεια και τῆς περιοχῆς τῆς Σμύρνης.

Ἡ σχολιάστρια στήν Εἰσαγωγή τῆς (Μέρος Α΄, σ. 26) ἀκολουθώντας τὸ κείμενο τοῦ Scherzer περιορίζει «τὴν ἑλληνικὴ παρουσία και συμβολή στήν ἀνάπτυξη» τῆς κοινωνικῆς πρόνοιας και τῆς παιδείας στήν περιοχή τῆς Σμύρνης, ἐνῶ καταγράφει τὴ γενικόλογη ἄποψη γιὰ ὀλόκληρη τὴ Μικρὰ Ἄσία, «που εἶχε ὄψη ἑλληνική, με ἔντονο τὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖο σε ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς δημόσιας, οικονομικῆς και πολιτιστικῆς ζωῆς». Αὐτὰ περὶπου, ἀλλὰ περισσότερο ἐκτεταμένα, γράφει και ὁ Scherzer στὸ κεφάλαιο «Ὁ πληθυσμὸς» (Μέρος Α΄, σσ. 112-116).

Ἄλλως ἢ μνεῖα τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου μέσα στὸ βιβλίο τοῦ Scherzer εἶναι πολὺ περιορισμένη: Ἀναφέρεται στὸν πληθυσμὸ τοῦ Ἀἴβαλιού, πού οἱ 30.000 κάτοικοί του εἶναι ἀποκλειστικά Ἕλληνες (σ. 45)· στὸν ἀγροτικὸ πληθυσμὸ τῆς περιοχῆς Σμύρνης, τὸ ἕνα τρίτο τοῦ ὁποῖου εἶναι Ἕλληνες, πού «εἶναι πιο ἐξυπνοί, πιο δραστήριοι και πιο προκομμένοι ἀπὸ τοὺς Τούρκους» (σ. 69)· στὰ ἑλληνικὰ χωριά, πού εἶναι «πιο καθαρά και καλοχτισμένα ἀπ' αὐτὰ των Τούρκων» (σ. 71)· στήν προσπάθεια Ἑλλήνων γιὰ τρεῶν γιὰ «τὴ δημιουργία μιᾶς κανονικῆς υγιεινομικῆς υπηρεσίας» (σ. 87)· στὴ συμμετοχὴ τοῦ Ἕλληνα ἐπισκόπου στὸ ἐπαρχιακὸ συμβούλιο τῆς Σμύρνης (σ. 94)· στὰ ἑλληνικὰ ἱδρύματα —Νοσοκομεῖο και Ὁρφανοτροφεῖο— στὴ Σμύρνη (σσ. 121-122)· στήν πνευματικὴ ζωὴ και στήν παιδεία τῶν Ἑλλήνων στὴ Σμύρνη (σσ. 139-142) [εἶναι τὸ δεύτερο ἐκτεταμένο κείμενο τοῦ Scherzer γιὰ τοὺς Ἕλληνες ὕστερα ἀπὸ αὐτὸ πού ἔχει γράψει γιὰ τὸν πληθυσμὸ (σσ. 112-116)]· στὰ 17 τυπογραφεῖα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ δέκα εἶναι ἑλληνικά· στοὺς δέκα ἐκδοτικὸς οἴκους, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους οἱ πέντε εἶναι ἑλληνικοί· στήν ἑλληνικὴ βιβλιοθήκη θετικῶν ἐπιστημῶν στὴ Σμύρνη (σ. 154) (ἡ Εὐαγγελικὴ Σχολὴ στὴ βιβλιοθήκη τῆς εἶχε 35.000 τόμους και 180 χειρόγραφα [βλ. Α΄ Μέρος, σ. 321, σημ. 190]· ἡ σχολιάστρια (στὴ βιβλιογραφία, Μέρος Α΄, σ. 335) ἀναφέρει γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ τὸ βιβλίο τοῦ Μ. Παρανίκα, *Ἱστορία τῆς Εὐαγγελικῆς Σχολῆς Σμύρνης*, Ἀθήνα 1885, χωρὶς νά μνημονεύσει και τὸ κάπως πρόσφατο δημοσίευμα τῆς Ζη-

νοβίας Λιθοξόου-Σαλάτα, *Ευαγγελική Σχολή Σμύρνης*, 1959)]· στην ατμοπλοϊκή κίνηση στη Σμύρνη, όπου για τὸ ἔτος 1872 ἀναγράφονται τρία μόνο πλοία σὲ σύνολο 212 (σ. 171)· σὲ τρεῖς ἑλληνικὲς ἀσφαλιστικὲς ἐταιρεῖες γιὰ θαλάσσια ἀτυχήματα ἀνάμεσα σὲ ἑξὶ μεγάλες εὐρωπαϊκὲς ἐταιρεῖες (σ. 211). Ὁ Scherzer ἀκόμα (σσ. 229-231) γράφοντας γιὰ τὸ ἑλαιόλαδο ποὺ παράγεται στὶς περιοχὲς Ἀϊδινίου, Μυτιλήνης, Ἀδραμυττίου, Αἰβαλιῶ, Βουρλά καὶ Σάμου —ὄλες περιοχὲς τὴν ἐποχὴ ἐκείνη μὲ πληθυσμὸ ἑλληνικὸ σὲ μέγιστο ποσοστὸ—, δὲν ἀναφέρει ρητὰ πουθενά ὅτι τὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖο ἐργάζεται γιὰ τὴν παραγωγὴ καὶ ἐξαγωγή τοῦ ἑλαιόλαδου. Ἀντίθετα γιὰ τὰ σταφύλια καὶ τὶς σουλτανίνες ἀναφέρει τοὺς Ἕλληνες παραγωγούς στὴν περιοχὴ Τσεσμέ (σ. 232) («3/4 Ἕλληνες καὶ 1/4 Τούρκοι»), στὰ Βουρλά μὲ τὸ ἴδιο ποσοστὸ (σ. 234), στὴν πόλη Foglieri («που ὁ πληθυσμὸς τῆς ἀποτελεῖται κυρίως ἀπὸ Ἕλληνες χριστιανούς») καὶ στὴ Σάμο ποὺ «κατοικεῖται αποκλειστικά ἀπὸ Ἕλληνες» (σ. 237). Δὲν ἀναφέρει ὅμως τίποτα σχετικὸ γιὰ τὴν περιοχὴ Καραμπουρνού (σσ. 234-236), γιὰ τὴν περιοχὴ τῆς Σμύρνης (σσ. 236-237) καὶ γιὰ τὴ νῆσο Κῶ (σ. 238). Δὲν ἀναφέρει ἀκόμα τοὺς Ἕλληνες γιὰ τὴν παραγωγὴ τῆς μαστίχας στὴ Χίο (σσ. 254-258), ἐνῶ ὡστόσο σημειώνει ὅτι: «Ἡ μαστίχα ἔχει καταστῆ εἶδος πρώτης ἀνάγκης γιὰ τὶς Ἑλληνίδες, τὶς Ἀρμένισσες καὶ τὶς Τουρκάλες, που τὴ μασσοῦν μὲ τὸ πρόσχημα ὅτι καθαρίζει τὰ δόντια τοὺς καὶ δυναμώνει τὰ οὐλα» (σ. 256). Αὐτὲς εἶναι —ἐκτὸς ἀπὸ δυὸ-τρεῖς ἄλλες τελειῶς ἀσημαντες— οἱ ἀναφορὲς στοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου στὰ 17 κεφάλαια τοῦ Α΄ Μέρους.

Ἄς μὴν ἀναζητοῦμε λοιπὸν στοῦ κείμενου τοῦ Scherzer εἰδήσεις καὶ πληροφορίες γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴ δράση τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου. Εἶναι μιὰ παρουσίαση τῆς καταστάσεως ὅπως ὁ ἴδιος ὁ Scherzer τὴν ἀντίκρισε στὴ Μικρὰ Ἀσία, καὶ ἰδίως στὴν περιοχὴ τῆς Σμύρνης, σὲ μιὰ ἐποχὴ ὅπου (μῆπως ἔγινε τίποτα διαφοροτικὸ στὰ μετέπειτα χρόνια ἢ γίνεται σήμερα;) ἀναπτύσσεται στὴ Δυτικὴ ἰδίως Εὐρώπῃ τὸ ἐνδιαφέρον καὶ ἡ ἐπιζήτηση γιὰ διείσδυση στοῦ χώρου τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους καὶ γιὰ ἐκμετάλλευση ἐμπορικὴ, βιομηχανικὴ καὶ ἄλλη τῆς μεγάλης αὐτῆς νέας ἀγορᾶς. Εἶναι φανερὸ ὅ ὁ Scherzer στὴν ἀντιμέτωπιση αὐτῆ τοῦ μικρασιατικοῦ χώρου νὰ βλέπει σχεδὸν μόνον τοὺς Τούρκους καὶ τὸ τουρκικὸ κράτος καὶ νὰ μὴν ἐπεκτείνει τὴν ἔρευνά του καὶ νὰ μὴν τὴν ἐπιμερίζει καὶ σὲ μειονότητες ποὺ ὑπῆρχαν μέσα στὸ κράτος αὐτό.

Τὴν ἴδια ἀντιμέτωπιση πρὸς τὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖο ἔχει ὁ συγγραφέας καὶ στοῦ Β΄ Μέρους, ποὺ περιέχει τὰ ἑπτὰ τελευταῖα κεφάλαια γιὰ τὴν περιοχὴ τῆς Σμύρνης. Μιλάει καὶ γράφει χωρὶς νὰ ἐξειδικεύει, παρὰ σπανιότατα καὶ μὲ πολὺν σύντομες ἀναφορὲς, τὶς εἰδήσεις του γιὰ τὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖο. Τυπικὸ παράδειγμα τῆς λήθης αὐτῆς εἶναι ἡ ἀλιεία τῶν σφυογαριῶν ἰδίως στὰ νησιά Σύμη, Ρόδο καὶ Κάλυμνο, ὅπου κυρίως ἐπιτελεῖται ἡ ἀλιεία αὐτή (Β΄ Μέρος, σσ. 53-59). Ὁ Scherzer τὴν ἀναφέρει χωρὶς νὰ μνημονεύει ὅτι ὁ πληθυσμὸς τῶν νησιῶν αὐτῶν εἶναι ἑλληνικὸς

καί ὅτι οἱ ἐργαζόμενοι στή σπογγαλιεία εἶναι Ἕλληνες. Σχετικά μὲ τοὺς πίνακες ἀφίξεων καὶ ἀναχωρήσεων πλοίων ἀπὸ τὸ λιμάνι τῆς Σμύρνης τὸ ἔτος 1879 (σσ. 165-166 τοῦ Β΄ Μέρους) τονίζουμε τὴν καθυστέρηση τότε τῆς μετατροπῆς τοῦ ἑλληνικοῦ ἐμπορικοῦ στόλου ἀπὸ ἱστιοφόρα σὲ ἀτμόπλοια: Ἔτσι στὶς ἀφίξεις ἀνάμεσα σὲ 562 ἱστιοφόρα πλοῖα 162 ἦταν ἑλληνικά, ἐνῶ ἀπὸ τὰ 759 ἀτμόπλοια ἑλληνικό ἦταν μόνο ἓνα.

Τὶς ἴδιες αὐτὲς παρατηρήσεις μποροῦμε νὰ κάνουμε καὶ γιὰ τὸ Παράρτημα I, τὸ ὁποῖο εἶναι σχεδὸν ἀποκλειστικά τεχνικῆς φύσεως, καὶ γιὰ τὸ Παράρτημα II γιὰ τὸ νησί τῆς Μυτιλήνης. Γιὰ τὸν πληθυσμὸ τοῦ νησιοῦ γράφει (σ. 196) ὅτι ἀπὸ τοὺς 100.000 κατοίκους τοῦ «οἱ 80.000 εἶναι Ἕλληνες καὶ οἱ 20.000 περίπου Τούρκοι», ἐνῶ στὴ σ. 199: «Οἱ Ἕλληνες τῆς Μυτιλήνης, ὅπως καὶ οπουδήποτε ἀλλοῦ, γεννιοῦνται με τὴν ἀγάπη τοῦ ἐμπορίου μέσα τους». Καὶ πιὸ κάτω ὅτι «τουλάχιστον οἱ 20.000 [Ἕλληνες] ἀσχολοῦνται με τὸ εμπόριο». Καὶ γιὰ τὴ Μυτιλήνη εἶναι κατανοητὸ νὰ ἀποσιωπᾶ ὁ Scherzer κάθε τόσο τὴ μνεία τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου, ἀφοῦ ὁ πληθυσμὸς τῆς σχεδὸν σπὸ σύνολό του εἶναι ἑλληνικός. Ὡς ἐκ τούτου ἴσως περιπετεῖ νὰ ἐπαναλαμβάνει κάθε φορὰ «οἱ Ἕλληνες κάνουν» ἢ «εἶναι». Μνημονεύει ὁμως τοὺς Ἕλληνες ὅταν μιλᾷ γιὰ τὸν κληρὸ καὶ τὴν Ἐκκλησία (σσ. 208-210), γιὰ τὴν παιδεία καὶ τὰ σχολεῖα στὴ Μυτιλήνη (σσ. 214-216).

Στὰ στοιχεῖα ταυτότητας τοῦ βιβλίου στὸ ἐσώφυλλο τοῦ ἐξωφύλλου τοῦ Α΄ καὶ τοῦ Β΄ Μέρους παρατηροῦμε: Ὁ τίτλος τοῦ πρωτοτύπου γράφεται Charles de Scherzer, *Smyrne*. Εἶναι ἑλλιστῆς (δὲν ἀναγράφεται ὁ πλήρης τίτλος τῆς γαλλικῆς ἐκδόσεως, ἢ χρονολογία τῆς ἐκδόσεως καὶ τὸ γεγονός ὅτι πρόκειται γιὰ δευτέρη ἐκδοσι) γιατί ἡ παρουσίαση τῆς ἑλληνικῆς μεταφράσεως γίνεται ἀπὸ ἐκδοσι γαλλικῆ, πού, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἀπεικόνισή της σ. 17, («προμετωπίδα τῆς γαλλικῆς ἐκδόσεως»), εἶναι seconde édition, δευτέρα ἐκδοσι. Ἄρα πρώτη ἐκδοσι προϋπήρξε στὴ γαλλικῆ ἢ σὲ ἄλλη γλῶσσα: στὴ γερμανικῆ; Ἀπὸ τὸν Πρόλογο τοῦ συγγραφέα πού γράφεται στὴ Λιψία τὴν 1η Ἰουλίου 1880 πρέπει νὰ συμπεράνουμε ὅτι ἡ ἐκδοσι πραγματοποιήθηκε μετὰ τὸ 1880/1881. Ὁ Scherzer στὸν Πρόλογο τῆς γαλλικῆς αὐτῆς (δευτέρας) ἐκδόσεως δὲν ἀναφέρει ἐὰν τὸ γαλλικό κείμενο πού παρουσιάζει εἶναι μετάφρασι ἀπὸ προγενέστερη γερμανικῆ ἐκδοσι ἢ ἀπευθείας σύνθεσι σὲ γαλλικῆ γλῶσσα. Πάντως σὲ κανένα σημεῖο τοῦ Προλόγου ἀλλὰ καὶ τοῦ κειμένου — ὅσο ἦταν δυνατόν νὰ μὴ διαφύγει ἀπὸ τὴν προσοχή μας — δὲ μιλᾷ γιὰ προγενέστερη ἐκδοσι τοῦ ἴδιου κειμένου. Ὅμως προϋπήρξε τὸ 1873 στὴ Βιέννη ἐκδοσι τοῦ βιβλίου αὐτοῦ σὲ γερμανικῆ γλῶσσα. Ὁ τίτλος, μακροσκελῆς, ἔχει ὡς ἐξῆς: *Smyrna: Mit besonderer Rücksicht auf die geographischen, wirtschaftlichen und intellectuellen Verhältnisse von Vorderkleinasien. Im Vereine mit den Herren Ingenieur Humann und Kaufmann Stöckel bearbeitet. Mit einer Kulturkarte von Vorder-*

kleinasien, 1 Thermenkarte der Provinz Smyrna, 1 Situationsplane, Profiltafeln u. Preisfluctuationstabelle(n). Bearbeitet von Karl v. Scherzer. Wien (Hölder) 1873, 273 σσ. Ὁ τίτλος αὐτὸς σὲ πολὺ λίγα σημεῖα διαφέρει ἀπὸ τὸ γαλλικὸ τίτλο (βλ. ἀπεικόνιση σ. 17 τοῦ Β΄ Μέρους).

Τὸ βιβλίον ἔχει ἐντοπισθεῖ ἀπὸ ὄλες τὶς βιβλιοθήκες τῆς Γερμανίας στὴν Πανεπιστημιακὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Regensburg.

Τῆ γερμανικὴ αὐτὴ ἐκδοσὴ ἀναφέρει, παρεμπιπτόντως, τὸ Ὑπόμνημα εἰκόνων τοῦ Β΄ Μέρους (σχετικὰ μὲ τὴν ἀπεικόνιση τῆς σελ. 17), ὅπου διαβάζουμε: «Τὸ βιβλίον ἔχει κυκλοφορήσει καὶ στὴ γερμανικὴ γλῶσσα (Wien 1873)». Διερωτᾶται κανεὶς γιατί στὴν Εἰσαγωγὴ, ποῦ ἔχει γραφεῖ γιὰ τὸ συγγραφέα καὶ γιὰ τὸ βιβλίον του γιὰ τὴ Σμύρνη, δὲν ὑπάρχει ἡ κατὰ τὴ γνώμη μας σημαντικὴ βιβλιογραφικὴ αὐτὴ μνεία, ποῦ ἀναφέρεται ρητὰ στὸ Ὑπόμνημα εἰκόνων.

Δὲν εἶναι δυνατόν στὸν βιβλιοκρίνοντα νὰ ἐκτιμῆσει τὸ ὀρθὸ ἢ ὄχι τῆς μεταφράσεως τοῦ γαλλικοῦ κειμένου στὴν ἑλληνικὴ, ἀφοῦ δὲ γνωρίζει τὴν ἀκριβῆ χρονολογία ἐκδόσεως τοῦ κειμένου οὔτε, ἰδίως, σὲ ποιά βιβλιοθήκη, ἑλληνικὴ ἢ ξένη, δημόσια ἢ ἰδιωτικὴ, τὸ ἀνεῦρε ἢ μεταφράσθη. Πάντως τὸ βιβλίον αὐτό, ποῦ ἔχει ἐκδοθεῖ στὰ 1873 στὴ Βιέννη στὰ γερμανικά, ἔχει γιὰ ὀρισμένες σελίδες του ἤδη μεταφρασθεῖ στὰ ἑλληνικά τὸ 1873 καὶ ἔχει δημοσιευθεῖ στὸν τότε ἑλληνικὸ τύπο. Τὸ γεγονὸς αὐτό: 1) τῆς γερμανικῆς ἐκδόσεως τοῦ 1873 ἢ, ὀρθότερα, τῆς δευτέρας ἐκδόσεως τοῦ γαλλικοῦ κειμένου καὶ 2) τῆς μνείας σὲ ποιά βιβλιοθήκη τὸ ἀνευρίσκει ὁ ἀναγνώστης καὶ ὁ ἐρευνητής, ἔπρεπε γιὰ λόγους βιβλιογραφικῆς ἐνημερότητας νὰ καταγραφῆ εἴτε στὰ στοιχεῖα ταυτότητας τοῦ βιβλίου στὸ ἐσώφυλλο τοῦ ἐξωφύλλου εἴτε στὸν Πρόλογο. Τὸ 2) γίνεται, ἢ πρέπει νὰ γίνεται, ὅταν ἀναφερόμαστε σὲ βιβλία δυσεύρετα, εἴτε παλαιὰς εἴτε ἀκόμη νεότερης ἐποχῆς.

Τελευταῖα ἀναζητώντας μιὰ δημόσια προφορικὴ ἢ γραπτὴ (ἐντυπῆ) δῆλωση Γερμανοῦ προξένου στὴ Σμύρνη στὰ 1873 συναντήσαμε τὴν ἐκδοσὴ τοῦ βιβλίου τοῦ Scherzer. Παραθέτουμε ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴ μελέτη μας «Κωνσταντίνου Θεοτόκη Ἀνέκδοτα κείμενα γιὰ τὸν Πόντο», Ἀθήνα 1996, (ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ περιοδικὸ «Ὁ Ξενιτέας», τεῦχος 14), σ. 109: «... στὴν εφημερίδα “Ἀμάλθεια” δημοσιεύεται σὲ συνέχειες (28 Ἰουνίου 1873, ἀρ. 1957, σ. 2, 1 Αυγούστου 1873, ἀρ. 1958, σ. 3 καὶ ἀκόμα 3 Σεπτεμβρίου 1873, ἀρ. 1968, σ. 2) παρουσίαση βιβλίου με τὸν τίτλο “Περὶ Σμύρνης καὶ Μικρασίας ἐν γένει ὑπὸ γεωγραφικὴν, οἰκονομικὴν καὶ διοικητικὴν ἔποψιν”, τυπωμένου το 1873, ἀπὸ 273 σελ., σὲ 80 σχῆμα, με χάριτη τῆς Μικρασίας καὶ με στατιστικὸς πίνακες. Συγγραφέας ὅμως τοῦ βιβλίου ἦταν... ὁ πρόξενος τῆς Αὐστροουγγαρίας στὴ Σμύρνη Σχέρτσερ, ὁ ὁποῖος, ὅταν δημοσιεύονται οἱ επιφυλλίδες αὐτές στὴν “Ἀμάλθεια” δε βρίσκεται πια στὴ Σμύρνη ἀλλὰ στὴ Νότιο Ἀμερικὴ. Οἱ επιφυλλίδες βασίζονται σὲ δημοσίευμα τῆς ἑλληνικῆς εφημερίδας “Ἡμέρα” τῆς Τεργέστης».

Βεβαίως δὲν εἴμαστε κάτοχοι τοῦ γερμανικοῦ πρωτοτύπου τοῦ 1873 γιὰ νὰ ἐλέγξουμε τὴ μετάφραση στὰ ἑλληνικά. Ἄλλὰ δὲν εἶναι καὶ αὐτὸς ὁ σκοπὸς μας. Καὶ ἐπειδὴ δὲν ἔχουμε καὶ τὸ γαλλικὸ κείμενο τοῦ Scherzer ποῦ εἶχε στὴ διάθεσή της ἡ μεταφράστρια, θὰ χρησιμοποιήσουμε τὴν ἑλληνικὴ μετάφραση τοῦ γερμανικοῦ κειμένου, τὴν ὁποία δημοσίευσε ἡ «Ἀμάλθεια», γιὰ νὰ διαπιστώσουμε σὲ ποιά σημεῖα ἡ σημερινὴ ἑλληνικὴ μετάφραση τοῦ γαλλικοῦ κειμένου διαφέρει ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ μετάφραση τοῦ γερμανικοῦ κειμένου τοῦ 1873. Ταυτόχρονα ὁ ἀναγνώστης θὰ διαπιστώσει εἰκοτολογώντας ἀν τὸ γαλλικὸ κείμενο τοῦ Scherzer διαφέρει ἀπὸ τὸ κείμενο τῆς γερμανικῆς ἐκδόσεως. Ἀναμφισβήτητα ὁ Scherzer στὸ γαλλικὸ κείμενο προσέθεσε στοιχεῖα καὶ πίνακες, ποῦ ὑπερβαίνουν τὴ χρονολογία 1872, μὲ τὴν ὁποία περάτῳνε τὴ γερμανικὴ ἐκδοση τοῦ βιβλίου του στὰ 1873. Παραθέτουμε ἀπὸ τὴν «Ἀμάλθεια», 1η Αὐγούστου 1873, ἀρ. 1958, σ. 3, στήλη 2:

«Ὁ διανοητικὸς βίος τῶν Ἑλλήνων ἐν τῇ Μικρᾷ Ἀσίᾳ καὶ ἐν ταῖς νήσοις τοῦ Αἰγαίου Πελάγους ἔλαβεν ἀπὸ τῆς ἀναστάσεως τῆς Ἑλλάδος ὁσημέραι αὐξοῦσαν, σχεδὸν ἀπροσδόκητον ἀνάπτυξιν. Τὰ γράμματα καὶ αἱ ἐπιστῆμαι ἐκαλλιεγοῦντο, εἶναι ἀληθές, καὶ πρότερον μετὰ ζήλου καὶ ἀφοσιώσεως ἐν τοῖς φυτωρεῖοις τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἐν Σμύρῃ, Χίῳ, Κυδωνίαις καὶ Πάτμῳ ἄλλ' ὅ,τι τότε ἐπλήρου μόνον τὸ πνεῦμα εὐαρίθμων λογάδων ἀνδρῶν, κατέστη σήμερον κοινὸν χρῆμα. Ἡ δύναμις τῆς ἐθνικῆς ιδέας, κινουσα ὡς ζωτικὸν νεῦρον τὸν Ἑλληνα, ἐγέννησε καὶ εἰς αὐτὰ τὰ ἀπώτατα διαμερίσματα τῆς Ἀνατολῆς, ἅτινα μάλιστα συνησθάνοντο ὀδυνηρότατα τὸν ζυγὸν τῆς δουλείας, ἄβυστον δίψαν προόδου καὶ παιδείας. Σχολεῖα ἀνιδρύνονται καθ' ἑκάστην καὶ ἐν πόλεσι καὶ ἐν χωρίοις, καὶ αἱ μικρόταται δὲ κοινότητες εἶναι πρόθυμοι νὰ θυσιάσωσι τοὺς γλισχροὺς αὐτῶν πόρους ἰδίως ὑπὲρ τῆς ἐκπαιδεύσεως. Ὁ ζῆλος οὗτος εἶναι τόσῳ μᾶλλον ἀξιεπίαινος, ὅσῳ οὐδεμιᾶς τυγχάνων ἀρωγῆς καὶ ὑποστηρίξεως ἐκ μέρους τῆς κυβερνήσεως, τρέφεται μόνον ἐκ τῆς ἐνεργοῦ συμπαθείας αὐτῶν τῶν Ἑλλήνων».

Παραθέτουμε καὶ τὸ ἀντίστοιχο ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ Α' Μῆρος τοῦ παρουσιαζομένου ἀπὸ μᾶς βιβλίου, σ. 139:

«Ἡ πνευματικὴ ζωὴ τῶν Ἑλλήνων στὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ στα νησιά του Αἰγαίου πελάγους δε σταμάτησε νὰ αναπτύσσεται σταδιακὰ μετὰ τὴν ἀναγέννηση τῆς Ἑλλάδας.

Ἡ μελέτη τῶν ἐπιστημῶν εἶναι ἀλήθεια ὅτι γινόταν πάντοτε με ζῆλο καὶ ἀφοσίωση στα φυτώρια του ἑλληνισμοῦ στὴ Σμύρνη, στὴ Χίο, στο Αἶβαλί καὶ στὴν Πάτμο. Ἀλλὰ μόνον στὶς μέρες μας ἡ παιδεία ποὺ ἄλλοτε ἦταν περιορισμένη σε μερικὰ προνομιοῦχα κέντρα ἀρχισε νὰ διαδίδεται στα ευρύτερα λαϊκὰ στρώματα. Ἡ ἐπίδραση τῆς Μεγάλῆς Ἰδέας ποὺ κυριαρχεῖ στο μυαλό τῶν Ἑλλήνων, γέννησε ἕνα κίνημα προόδου, ποὺ ἔφτασε μέχρι τὶς πιο ἀπομακρυσμένες περιοχὲς τῆς Ἀνατολῆς, ὅπου, μάλιστα, το τουρ-

κικό καθεστώς ήταν εντελώς ανυπόφορο. Παντού εμφανίστηκαν σχολεία. Ακόμα και τα πιο μικρά χωριά έσπευσαν να προσφέρουν τα πενιχρά δημοτικά τους εισοδήματα για τη δημόσια εκπαίδευση. Αυτός ο ζήλος είναι περισσότερο αξιέπαινος, καθώς προέρχεται μόνον από την πρωτοβουλία του ελληνικού πληθυσμού που σ' αυτή την περίπτωση, όπως και σε τόσες άλλες, δε βρίσκει καμιά υποστήριξη από την Τουρκική κυβέρνηση».

Οι διαφορές βέβαια είναι άρκετές, όχι όμως ουσιαστικές. Όσοσο δέ γνωρίζουμε εάν η ελληνική μετάφραση του 1873 απέδιδε σωστά τὸ γερμανικό κείμενο του Scherzer. Ὁ ἀναγνώστης πάντως ἔχει τὴν εὐκαιρία νὰ συγκρίνει τὰ δύο μεταφρασμένα κείμενα ἑνὸς μικροῦ ἀποσπάσματος καὶ νὰ κρίνει σχετικῶς.

Στὴν Εἰσαγωγή τῆς σχολιάστριας, ὅπως καὶ πιὸ πάνω ἀναφέραμε, δὲ μνημονεύεται ἐπακριβῶς τὸ ἔτος ἐκδόσεως τοῦ βιβλίου τοῦ Scherzer. Ἴσως ἐμπορικοὶ λόγοι ἀπαιτοῦν τὴν παράλειψη αὐτή. Γιὰ μᾶς ἡ ἱστορική ἔρευνα, πού ἀσχολεῖται μὲ τὴ Σμύρνη καὶ τὴ Μικρὰ Ἀσία τὸ 19ο αἰ., περισσότερο θὰ ἐκτιμῆσει τὸ κείμενο τοῦ Scherzer ὅταν γνωρίζει ὅτι γράφτηκε καὶ ἐκδόθηκε στὰ χρόνια 1873-1885. Πάντως ἡ ἴδια ἀντίληψη πού ἡ σχολιάστρια ἔχει γιὰ τὴν παράλειψη νὰ μνημονεύσει τὴ χρονολογία ἐκδόσεως τοῦ βιβλίου στὴ γαλλικὴ καὶ γερμανικὴ γλώσσα φαίνεται ὅτι διακατέχει καὶ ἐκεῖνον πού ἐπιμελήθηκε τὴν εἰκονογράφηση μὲ (τὶς περισσότερες φορές) ἐπιστολικά ταχυδρομικά δελτάρια. Στὸ Ὑπόμνημα εἰκόνων μερικὲς φορές ἀναφέρεται ἡ χρονολογία τοῦ δελταρίου. Θὰ ἦταν ὅμως ἀπαραίτητο στὸν τυπωμένο ὑπότιτλο κάθε εἰκόνας στὴν ἑλληνικὴ μετάφραση νὰ ὑπῆρχε ἡ χρονολογία, τουλάχιστον περίπου, πρὶν ἢ μετὰ τὸ 1900 ἢ πότε ἀκριβέστερα. Γιὰ τὴν εἰκονογράφηση ἐπιγραμματικὰ παρατηροῦμε:

Στὶς εἰκόνας, ὅπου παρουσιάζονται τύποι χωρικῶν ἢ ἐπαγγελματιῶν, ὀρθότερο θὰ ἦταν, ἐφόσον τὸ βιβλίον ἀπευθύνεται σὲ ἑλληνικὸ ἀναγνωστικὸ κοινόν, νὰ διευκρινίζεται κάθε φορὰ (ὅπως συμβαίνει π.χ. στὶς εἰκόνες τῶν σσ. 113, 115, 120, 159) ἡ ἐθνικότητα τῶν προσώπων.

Οἱ λεζάντες, οἱ ὑπότιτλοι, στὰ φωτοτυπημένα δελτάρια νὰ ἀποδίδουν ὅσο τὸ δυνατόν πληρέστερα τὸν τίτλο πού εἶναι τυπωμένος σ' αὐτά, εἴτε ὡς ὑπότιτλος εἴτε ὡς διευκρίνιση μέσα στὴ φωτογραφία (π.χ. στὶς φωτογραφίες 17,2· 25,1· 28,2· 44,2· 46· 49,1,2· 82,1,2 κ.ά. θὰ ἔπρεπε νὰ συμπληρωθεῖ «Σμύρνη»· στὶς φωτογραφίες π.χ. 52,1 «ἄποψη Ἀγ. Αἰμιλιανόν», 139,1 «Ἑλληνικὴ Μητρόπολη, Ἑλληνικὴ Σχολή, Κύρια πρόσοψη τῆς Σχολῆς» κ.ά.).

Στὴν Εἰσαγωγή καὶ στὰ Σχόλια παρατηροῦμε τὰ ἑξῆς: Ἐφόσον τὸ ἐνημερωτικὸ αὐτὸ βιβλίον τοῦ Scherzer ἔχει συγγραφῆ λίγον πρὶν ἀπὸ τὸ 1873 (ἢ γερμανικὴ ἔκδοση) ὡς τὸ 1880 (τότε ὁ Scherzer γράφει τὸν Πρόλογο τοῦ γαλλικοῦ κειμένου) σκόπιμο γιὰ τὴ σχολιάστρια ἀλλὰ καὶ αἴτιμα γενικὰ τοῦ ἀναγνώστη, καὶ εἰδικὰ τοῦ ἐρευνητῆ-ἀναγνώστη, θὰ ἦταν ἡ μνη-

μόνευση: 1) από πού ακριβώς ο Scherzer άρύεται τις πληροφορίες του, 2) έάν οι πηγές του είναι αξιόπιστες, 3) και έάν οι πηγές αυτές τεκμηριώνονται για τήν αξιοπιστία τους και από άλλες παράλληλες έντυπες (σέ βιβλία, περιοδικά ή έφημερίδες) ή ακόμα και ανέκδοτες χειρόγραφες μαρτυρίες. Στο πρώτο αίτημα άπαντά ο ίδιος ο Scherzer όταν ονομάζει στον Πρόλογο τής γαλλικής έκδόσεως (Μέρος Α', σ. 38) τους συνεργάτες, οι όποιοι τόν βοήθησαν, και ιδιαίτερα για τήν παιδεία και τήν πνευματική κίνηση τών Έλλήνων τής περιοχής Σμύρνης, τόν W. Fürst (δυστυχώς δέν κατορθώσαμε νά έντοπίσουμε βιβλίο του W. Fürst τής εποχής εκείνης ούτε και νά άνεύρουμε στοιχεία ταυτότητάς του).

Γιά τήν αξιοπιστία τών πηγών του Scherzer ή μεταφράστρια-σχολιάστρια θά έπρεπε σέ πάρα πολλές περιπτώσεις νά χρησιμοποιήσει περισσότερο εξειδικευμένη τεκμηρίωση. Άρα νά καταγράψει στα σχολία της, όπου δέ σημειώνεται, βιβλιογραφία, και ακόμα νά αναγράψει πλουσιότερη εξειδικευμένη βιβλιογραφία στις περιπτώσεις όπου παρατέμπει σέ δημοσιεύματα και βιβλία πού δέν μποροϋν νά ίκανοποιούν τις προσδοκίες του άναγνώστη-έρευντη. Άκόμα νά παραθέσει σέ κάθε περίπτωση, άν είναι έφικτό, πηγές σύγχρονες κατά τó δυνατόν ή λίγο άρχαιότερες ή νεότερες από τή συγγραφή και έκδοση του βιβλίου. Τότε θά μποροϋσε ó άναγνώστης και έρευνητής νά εκτιμήσει έπακριβώς και σωστά τήν αξιοπιστία τών λεγομένων του Scherzer. Νομίζουμε ότι είναι ένα κενό τόν πλούσιο αλλά όχι πάντοτε τεκμηριωμένο σχολιασμό του βιβλίου: "Έτσι δέ μνημονεύει άρκετά τις έπιμέρους συμβολές τής έλληνικής ιδίως ή ξένης βιβλιογραφίας για τήν ιστορία, τήν κατάσταση και τή ζωή τής περιοχής τής Σμύρνης, αλλά και τής Μυτιλήνης στα τελευταία 70 χρόνια ως τó 1922· έτσι τόσο για τήν άρχαία όσο και για τή μεσαιωνική βυζαντινή και όθωμανική περίοδο ó Έλληνας άναγνώστης, και γενικότερα ó έρευνητής, θά είχε αυτήν τήν άπαίτηση. Ιδιαίτερα όταν είναι γνωστή ή συμβολή τών δημοσιεύσεων Έλλήνων ιστορικών και έρευνητών στή σχετική διεθνή βιβλιογραφία. Η παράθεση σχετικών πηγών και βοηθημάτων για τά θέματα πού ενδιαφέρουν τόν Scherzer θά ήταν και μιά εύκαιρία και πρόσκληση αλλά και πρόκληση στο όλο και μικρότερο ενδιαφέρον ιδίως τών Έλλήνων και προσφυγογενών Έλλήνων. Γιατί με έκπληξη άνάμικτη με δέος διαπιστώνουμε ότι τή μνήμη του Έλληνισμού τής Σμύρνης και τής Μικράς Άσίας δέν κατακαλύπτει μόνο ή καταστροφή και ή εκθμελίωση του 1922, αλλά έν μέρει και ή λήθη και ή άδιαφορία και ή άκηδία τής έλληνικής έρευνας.

Οί λίγες παρατηρήσεις, πού σημειώσαμε και πού σέ όρισμένα σημεία συμπληρώνουν τις γνώσεις μας για τó συγγραφέα Scherzer και τó βιβλίο του, δέ μειώνουν καθόλου —κατά τήν άποψή μας— τήν άξία του δίτομου αυτού βιβλίου του Scherzer και τής έλληνικής μεταφράσεως. Η παρουσίαση, και τυπογραφικά και εικονογραφικά, μορφεύει —και πρέπει— νά σταθεί παράδειγμα για εκδόσεις παρομοίων κειμένων. Η μετάφραση σέ γλώσσα

άπλη και ρέουσα και εύχαιριστη στην ανάγνωση άσφαλώς θα έκτιμθεί δε-
όντας από τους έρευνητές αλλά και από τους αναγνώστες.

Ό σχολιασμός χορηγεί μιá πρώτη —όχι όμως πάντα έπαρκή— προσέγ-
γιση στα παρουσιαζόμενα θέματα. Συμπερασματικά τó δίτομο αυτό βιβλίο
του Scherzer εκπληρώνει σέ μεγάλο βαθμό, μέσα στην πληθωρική έκδοτική
σύγχρονη «μανία», τó σκοπό τής εκδόσεώς του. Δέν είναι λίγο.

ΟΔ. ΛΑΜΨΙΔΗΣ

Uygur Kocabaşođlu, *Kendi belgeleriyle Anadolu' daki Amerika. 19. yüzyilda Osmanli İmparatorluđundaki Amerikan Misyoner Okullari* [Ή Άμερικη στην
Μικρά Άσία. Τά άμερικανικά σχολεία των μισσιοναρίων τόν 19ο αϊ. στην
Όθωμανική Άυτοκρατορία μέσα από τά έγγραφά τους], Κωνσταντινούπο-
λη ²1991, 222 σσ.

Ή δραστηριότητα των μισσιοναρίων στον έλληνικό χώρο άπασχόλησε στο
παρελθόν κάποιους έρευνητές, οί όποίοι άντιμετώπισαν τó φαινόμενο
αυτό μόνο σέ σχέση με τά έπιστημονικά τους ενδιαφέροντα και όχι στο
σύνολό του. Άς σημειώσουμε έδω τήν διατριβή του πατρός Γεωργίου Με-
ταλληνοϋ, *Τó ζήτημα τής μεταφράσεως τής Άγίας Γραφής εις τήν Νεοελ-
ληνικήν κατά τόν ΙΘ' αϊ.*, Άθήνα 1977, και τήν έργασία τής Κυριακής
Μαμώνη, «Άγώνες του Οικουμενικού Πατριαρχείου κατά των Μισσιονα-
ρίων», *Μνημοσύνη* 8 (1980-81), σσ. 179-211, καθώς και τήν πρόσφατη
έργασία του Άρ. Στεργέλλη, «Τó πρόβλημα των προσηλυτισμών στη Μ.
Άσία με άφορμή ύπόμνημα τής Φιλεκπαιδευτικής Έταιρείας Σμύρνης
(1887)», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 10 (1993-1994), σσ. 205-
234. Όσοσο οί σημαντικές αυτές έργασίες δείχνουν πόσο λίγο έχει άσχο-
ληθεί ή έλληνική ιστοριογραφία με τó θέμα. Καί είναι γνωστό ότι ήδη από
τόν 17ο αϊώνα έχουμε πατριαρχικά γράμματα στα όποια στηλιτεύονται οί
προσηλυτιστικές δραστηριότητες των Λατίνων μοναχών και των Ήσου-
ϊτών και έπισημαίνεται τó φαινόμενο που έμελλε νά έξαπλωθεί σέ όλο
τόν τουρκοκρατούμενο έλληνικό χώρο.

Τó βιβλίο, που παρουσιάζω έδω, αναφέρεται σέ ένα θέμα πολύ σημαν-
τικό γιά τήν ιστορία τής εκπαίδευσης στη Μικρά Άσία. Ό συγγραφέας
του τó χαρακτηρίζει ως μονογραφία, και δηλώνει ότι έπιχειρεί νά παρου-
σιάσει τή δραστηριότητα των Άμερικανών μισσιοναρίων στα εκπαιδευτικά
πράγματα τής Όθωμανικής Άυτοκρατορίας στα πρώτα 80 χρόνια του
19ου αϊώνα.